

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ
І СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ОЗНАЧЕННЯ
УКРАЇНИ-МАЛОРОСІЇ В СИСТЕМІ
РОСІЙСЬКОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ**

**Ідеологічні й історичні передумови
утвердження царської протекції над Україною**

Досить важливим моментом при з'ясуванні суті переяславських та післяпереяславських подій українсько-російської історії є врахування впливу ідеологічних факторів та історичних прецедентів на тогочасну реальну політику правлячої російської династії.

Визначальною щодо цього, на думку багатьох істориків, була концепція “Третього Риму”¹, вперше сформульована близько 1523—1524 рр. у посланні Філофея Псковського великокнязівському дякові М. Г. Мисюрю-Мунехіну. Говорячи про “царство нашего государя”, старець констатував: “...по пророческим книгам то есть Ромейское царство. Два Рима пали, третий стоит, а четвертому не быть”². Таким чином, епоху “Третього Риму”, кінець якого, згідно з книгою пророцтв Даниїла, збігається з кінцем історії, Філофей поміщає в державу московських государів, яка для нього є останнім втіленням християнського царства.

І якщо в часи Філофея ця ідея несла в собі певний трансцендентний зміст, то в працях його послідовників набула месіанського звучання. Тобто, перетворилася на ідеологічне обґрунтування експансіоністської політики московських царів, універсальне виправдання поширення царської влади на нові землі та народи християнським обов'язком включення їх до останнього християнського царства на землі.

Уже напередодні війни 1654—1667 рр. в оточенні російського монарха спостерігається пожвавлення інтересу до ідей, викладених свого часу Філофеєм. Чиняться навіть спроби їхньої модернізації відповідно до потреб поточної політики. За спостереженнями дослідників, спроби модернізації теорії “Третього Риму” знаходять концентроване вираження в літописному Зводі 1650 р. та Кормчій книзі 1653 р. У них, зокрема, обґрунтовуються ідеї довізантійської древності російської християнської держави, єдності Російського та Грецького (тобто Візантійського) царств, а відтак і право сучасної Російської держави на візантійський спадок³.

Нові ідеологеми Російської держави стають ключовими елементами при розумінні сакральної основи зовнішньої політики московського керівництва наступних десятиліть, в тому числі й підґрунтя стосунків з Україною.

І тут вельми важливо, на наш погляд, зауважити, що українське керівництво, прагнучи заохотити царський уряд до спілки з Військом

Запорозьким, свідомо підживлювало російські експансіоністські плани, які були вираженням усвідомлення Москвою своєї месіанської ролі. Так, наприклад, у розмові з фундатором московського Троїце-Сергієвого монастиря старцем Арсенієм (в миру Антон Суханов) у листопаді 1650 р. український гетьман, демонструючи неабияке розуміння специфіки поточного моменту, змальовував привабливі для російської сторони перспективи прийняття Війська Запорозького під свій протекторат і серед іншого зазначав: “А как государ мне поможет, крымской на него не пойдет [...] Надобно преже ляцкие рога сломать, потом и турок у нас будет...”⁴. Аби зрозуміти сенс зауваження Хмельницького, варто пригадати, що саме старець Арсеній в середині XVII ст. був одним із найавторитетніших і найактивніших промоторів ідеї “Третього Риму”. Зокрема, дослідники вказують, що роком перед тим він, супроводжуючи патріарха Паїсія на Схід та вивчаючи чини і таїнства грецької Церкви, провадив диспути про віру із східними православними ієрархами в Торговищах, у ході яких обґрунтовував ідею “Третього Риму”, вказуючи на падіння “ветхого” Риму через гордість, загибель нового Риму (Царгорода) через “агарянське насилля” та злиття всіх православних царств у Московському царстві — “Третьому Римі”⁵.

Гучні перемоги перших років російсько-польської війни 1654—1667 рр. вселяють у російських політиків впевненість у тому, що Росія, врешті-решт, вступила в період величчя та реалізації своєї високої місії “обраної держави”. Так, з осені 1655 р. на тлі вражаючих перемог, здобутих на землях Великого князівства Литовського, у дипломатичному листуванні Посольського приказу Російської держави в текст інтитуляції московського царя вноситься формула: “Божию милостью великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович, Всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержец и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчич и дедич, и облаадатель...”⁶. Щоправда, за спостереженнями сучасних російських дослідників, 10 (20) листопада 1653 р., щойно після проголошення Земським собором рішення про прийняття Війська Запорозького під протекцію Олексія Михайловича та підготовку до війни з польським королем, на прапорі Великого царського полку російський цар був титулований як самодержець “Всея Великия и Малыя, и Белья Руси”⁷.

Не менш промовистим для ілюстрації тісної єдності російської поточної політики та офіційної ідеології держави, що на той час пов’язувалася з обґрунтуванням церковними колами Московської патріархії концепції “Третього Риму”, був і факт оприлюднення нової титулатури Московського патріарха — “Никон, Божию милостью великий господин и государь, архиепископ царствующего града Москвы и всеа Великия и Малыя и Белья и всея Северныя страны и помория и многих государств патриарх”⁸. Зважаючи на край обережне ставлення вищого українського духовенства до політичного

кроку гетьмана Б. Хмельницького, реалізованого в січні 1654 р. в Переяславі⁹, розпорядження патріарха Никона про відбиття в його церковній титулатурі змін політичної кон'юнктури були хоч і логічними (з погляду ідеології), але відверто поспішними з точки зору реальної політики та церковної догматики.

Варто наголосити й на тому, що політичні трансформації, які відбулися в перші післяпереяславські роки, провокували серйозні зміни в ідеології. Як цілком слушно помічає сучасний дослідник С. Фаїзов, сформульована ченцем Філофеєм міфологема “Третього Риму”, що перед тим десятиліттями підживлювалася спогадами про тріумфальні наслідки походів Івана Грозного на схід, восени 1655 р. — після блискучих перемог над литовськими військами та походу російських і українських полків на Львів і Замостя — отримала, врешті-решт, цілком реальне підґрунтя. То ж не дивно, що в листопаді 1655 р. повернення молодого російського монарха в ранзі триумфатора до Москви було обставлене неабиякими урочистостями, що дуже вже нагадувало повернення до Москви після успішного казанського походу одного з найбільш відомих попередників Романових на російському троні — Івана IV Грозного. Олексій Михайлович входив до Москви на чолі своїх полків пішки, а на його сагайдаці було вибито напис: “...как некогда царь Константин, так и ныне князь Алексей да возвратиться со славою победоносца”¹⁰.

Згадка про “царя Константина” є досить символічною, оскільки, на думку дослідників, вказує саме на Івана IV Грозного, котрому це ім'я було дароване константинопольським патріархом Іоасафом як акт визнання за московським великим князем титулу царя¹¹. Прикметно, що патріарх Єрусалимський Паїсій, що відвідав Москву на початку 1650 р., також називав Олексія Михайловича “восприемником царя Константина”. Проте в даному випадку східний владики міг вкладати в цей вираз і дещо інше семантичне навантаження. Адже, перебуваючи перед тим у Києві, Паїсій, як відомо, проводив паралелі між визвольними змаганнями українського гетьмана Богдана Хмельницького та візантійського імператора Костянтина — відомого захисника християнства¹².

Але чи лише одна концепція “Третього Риму” була головним ідеологічним підґрунтям експансії Москви? Ціла низка поважних дослідників з певною долею скепсису розцінює вплив саме цієї середньовічної ідеї на політику Романових з початку раннього Нового часу, заперечуючи прямий вплив згаданої месіанської доктрини чи концепції переходу імперії від Константинополя до Москви на зародженні та розвитку імперської ідеї. На їхнє переконання, набагато більше в цьому процесі важило виокремлення для Московської Русі власного історичного шляху та усвідомлення особливої ролі династії Рюриковичів в їх успішній (заснованій на експансії) політиці “збирання руських земель”¹³. Уже з кінця XV ст. великі князі московські почали іменувати себе “государями всея Руси”, доводя-

чи тим самим свої претензії на спадок усєї Київської Русі та програмуючи конфлікт з Великим князівством Литовським і Коронаю Польською. Як відомо, доктрина “збирання руських земель” реально постала на початку XVI ст. — з приєднанням до Москви сіверських князівств на Десні і Смоленського князівства. Надзвичайно потужний імпульс для розвитку імперської ідеології Москви одержала після успішного завершення боротьби за спадок Золотої Орди, коли Казань і Астрахань — резиденції легітимних спадкоємців Чингізхана, котрих на Русі називали царями — були включені в державу московських правителів.

В історіографії існують діаметрально протилежні думки щодо ідеології українсько-російського об’єднання, задекларованого в січні 1654 р. в Переяславі та юридично оформленого в березні того ж року в Москві. Так, наприклад, П. Куліш, Г. Карпов, В. М’якотін, їхні епігони в російській історіографії, а пізніше офіційна радянська історична наука заперечували договірні принципи акту 1654 р. Натомість М. Костомаров, П. Шафранов, М. Грушевський, А. Яковлів, М. Василенко, Б. Нольде, І. Розенфельд та ін. історики й правники наголошували на тому, що, незважаючи на специфіку заключених документів українсько-московських переговорів (які мали вигляд “прошення” Війська Запорозького та царського “пожалування” на нього), акт 1654 р. необхідно розглядати як договір двох рівноправних контрагентів. Наявні документи свідчать про договірний характер українсько-російського об’єднання. Причому вартий уваги той факт, що навіть у найзагрозливіші для Української козацької держави моменти гетьманський уряд не ставив питання про безумовне входження українських земель під скіпетр Романових — завжди йшлося лише про певні умови, статті, на яких мав би ґрунтуватися цей міждержавний союз. Зокрема, після Берестейської трагедії Хмельницький у розмові з назаретським митрополитом Гавриїлом (котрий виступав посередником у зносинах гетьмана з Москвою) зазначав: “...Дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверждением...”¹⁴. Ще більш промовистою є заява генерального писаря І. Виговського, який в розмові з царським послом Г. Богдановим (також у другій половині 1651 р.) наголошував на тому, що в разі прийняття царем Війська Запорозького “під свою високу руку”, він поїде в Москву¹⁵ і “...о тех всех статьях учнет договариватца, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою”¹⁶.

Відсутність джерел не дає можливості, на жаль, реконструювати концептуальне бачення контрагентами договірного процесу обрисів майбутньої спілки. Так, досі дослідники не виявили царської грамоти, отриманої керівником московського посольства В. В. Бутурліним у с. Семеновському 10 (20) жовтня 1653 р.; грамоти Олексія Михайловича до Богдана Хмельницького, переданої через Бутурліна, а також “...с той государевы грамоты список да наказ...” по-

сольству "...по чему им, будучи у гетмана, государево дело делать..."¹⁷. Очевидно, назавжди втрачено й інші надані Посольським приказом інструкції послам, які б могли пролити світло на даний аспект проблеми.

Опосередковані свідчення, насамперед статейний список В. В. Бутурліну, дають змогу висловити припущення, що, ухваливши на соборі 1 (11) жовтня 1653 р. рішення про прийняття України в підданство царя, уряд Олексія Михайловича неповністю уявляв принципові засади майбутніх стосунків. А крім того, вельми поспішав із формальним проголошенням прийняття України під царську руку — уже 9 (19) жовтня в Україну з Москви було відправлено повноважне посольство царя. Динаміка листування його керівника В. В. Бутурліна із зовнішньополітичним відомством Російської держави протягом жовтня – грудня 1653 р. переконує в тому, що в той час московська дипломатія лише визначала тональність переговорного процесу з гетьманським урядом. Так, ще 27 жовтня Бутурлін по дорозі до Переяслава скаржився в Посольський приказ: "А по чему им привести к вере гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, то по число записи к ним не прислано"¹⁸. Навздогін посольству було відправлено "записку, по чему гетману и Войско Запорожское к вере привести и в города послати, и знамя, и булова, и фрезея, и шапка"¹⁹.

Як слушно зазначив з цього приводу С. Плохій²⁰, під час засідань Земського собору організаторів і учасників його більше хвилювало питання обґрунтування з державно-правової точки зору мотивів розриву мирної угоди з Річчю Посполитою. Значно менше учасники собору переймалися пошуком аргументів на користь поширення влади царя на "міста і землі Війська Запорозького", що робилося, нібито, "...для православные христианской веры и святых божих церквей..."²¹. І зовсім було проігноровано проблеми правового забезпечення перебування України під зверхністю царя. Такий стан речей, зрозуміло, обумовлювався існуючою політичною практикою Московської держави, яка, приєднуючи нові території, як правило, не переймалася проблемами конституювання їхнього особливого статусу²².

Неповною мірою уявляв характер союзницьких стосунків з Московською державою й уряд Богдана Хмельницького, який, як уже зазначалося вище, із самого початку переговорів наголошував на необхідності ухвалення відповідного договору, який би регулював стосунки Війська Запорозького з монархом. Утім попереднього дипломатичного досвіду, набутого у відносинах з Польщею, Трансільванією, Валахією чи Османською імперією, було явно замало при вирішенні принципово нових завдань.

Водночас наголошуючи на певній аморфності позиції офіційної Москви щодо засад політико-правового включення України в орбіту владних відносин царя, варто зауважити, що практика "збиральницької" політики московської династії на середину XVII ст. виробила цілий арсенал прийомів і методів. За визначенням А. Каппелера, він охоплював такі найбільш поширені

практики, як: політика дипломатичної гри та переманювання на свій бік іноетнічної еліти; поступовий, багатоступеневий наступ на окраїни, що починався з оголошення протекторату, закріпленого сценаріями публічного лояльного волевиявлення, і закінчувався повною анексією земель; воєнне загарбання, що супроводжувалося жорстокими репресіями; виправдання анексії політичними аргументами (наприклад, звинуваченнями в колабораціонізмі місцевих еліт із зовнішніми ворогами Москви) чи історичними прецедентами (зокрема претензіями на те, що всі землі колишнього Великого князівства Володимирського є “отчиною” московських князів) тощо²³.

Якщо ж проаналізувати зміст ідеологічного обґрунтування потреби тіснішої інтеграції Війська Запорозького як реального тогочасного українського політичного народу до Москви, то на різних етапах боротьби за Україну без проблем можна виявити трохи не весь перелік наведених вище аргументів. Актуалізація тих чи інших його складових корелювалась відповідно до розвитку міжнародних процесів, воєнної спроможності Москви та її опонентів, а також — реальним рівнем консолідації козацької еліти України.